

تکلیف دولت

انزبوعدن ونبوعدن

علیرضا قاسم خان

۱۳۹۷

سرشناسه	قاسم خان، علیرضا، ۱۳۴۲ -
عنوان و نام پدیدآور	تکیه دولت از بودن و نبودن؛ Tekye Dowlat About Being and Not Being / پژوهش و نگارش: علیرضا قاسم خان.
مشخصات نشر	تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری	۱۸۴ ص: مصور.
شابک	۹۷۸-۶۰۰-۴۳۶-۰۲۶-۵
وضعیت فهرست نویسی	فیبا
یادداشت	این کتاب با همکاری کاخ گلستان و سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری منتشر شده است.
یادداشت	کتابنامه: ص. [۱۷۴ - ۱۷۵].
موضوع	موضوع: تعزیه -- ایران -- تاریخ -- قرن ۱۳ ق. Ta'ziyah -- Iran -- History -- 18th century
موضوع	نمایش -- ایران -- تاریخ -- قرن ۱۳ ق. Theater -- Iran -- History -- 19th century
موضوع	تعزیه -- ایران Ta'ziyah -- Iran
موضوع	نمایش -- ایران Theater -- Iran
شناسه افزوده	کاخ گلستان (تهران)
شناسه افزوده	سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری
شناسه افزوده	شرکت انتشارات علمی و فرهنگی
رده بندی کنگره	۱۳۹۵ ۸ت۲ق/ PN۲۹۵۴
رده بندی دیویی	۷۹۲/۰۹۵۵
شماره کتابشناسی ملی	۴۲۱۷۹۹۸

تکیه دولت؛ از بودن و نبودن

نویسنده: علیرضا قاسم خان

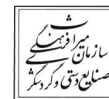
چاپ نخست: ۱۳۹۷

شمارگان: ۱۰۰۰

حروفچینی و آماده سازی: انتشارات علمی و فرهنگی

لیتوگرافی و چاپ و صحافی: شرکت چاپ و نشر علمی و فرهنگی کتیبه

این کتاب با همکاری کاخ گلستان و سازمان میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری به چاپ رسیده است.

اداره مرکزی و مرکز پخش: خیابان نلسون ماندلا (افریقا)، چهارراه حقانی (جهان کودک)، کوچه کمان، پلاک ۲۵؛ کدپستی: ۱۵۱۸۷۳۶۳۱۳؛ صندوق پستی: ۱۵۸۷۵-۹۶۴۷؛ تلفن: ۰۲۱-۸۸۷۷۴۵۶۹ و ۰۲۱-۸۸۷۷۴۵۶۹؛ فکس: ۰۲۱-۸۸۷۷۴۵۷۲؛ تلفن: ۰۲۱-۸۸۶۴۵۷۲۸؛ تلفکس: ۰۲۱-۸۸۶۷۷۵۴۴-۴۵

آدرس اینترنتی: www.elmifarhangi.ir info@elmifarhangi.ir

وبسایت فروش آنلاین: www.farhangishop.com

فروشگاه مرکزی (پرنده آبی): خیابان نلسون ماندلا (افریقا)، بین بلوار گلشهر و ناهید، ابتدای کوچه گلفام، پلاک ۷۲؛ تلفن: ۰۲۱-۲۲۴۱۴۰۳

فروشگاه یک: خیابان انقلاب، روبه روی در اصلی دانشگاه تهران؛ تلفن: ۰۲۱-۶۶۹۶۳۸۱۵ و ۰۲۱-۶۶۴۰۰۷۸۶
فروشگاه دو: میدان هفت تیر، خیابان کریمخان زند، بین قائم مقام فراهانی و خردمند، پلاک ۱۳؛ تلفن: ۰۲۱-۸۸۳۴۳۸۰۶-۷

فروشگاه سه: خیابان کارگر شمالی، روبه روی پارک لاله، نبش کوچه ستاره، نمایشگاه و فروشگاه محصولات فرهنگی سازمان تأمین اجتماعی، پلاک ۱

فهرست

مقدمه	۶	نسخ خطی تعزیه در تکیه دولت	۱۱۸
سیاس نامه	۱۲	ناظم البکاء و معین البکاء تکیه دولت و ماجرای نامه	۱۲۴
اوضاع سیاسی و اجتماعی دوره سلطنت ناصرالدین شاه قاجار ...	۱۵	تکیه دولت پس از ناصرالدین شاه	۱۲۸
وضع تهران دوره ناصری	۱۵	سه واقعه مهم در تکیه دولت	۱۳۲
نگاهی کوتاه به تعزیه و تعزیه خوانی	۱۷	- جلسه بررسی مسکوکات حاج امین الضرب	۱۳۲
تکیه دولت کجا واقع شده بود؟	۲۴	- اولین مجلس سربازگیری در تکیه دولت	۱۳۶
تکیه دولت چرا ساخته شد؟	۳۱	- مجلس مؤسسان تکیه دولت و انقراض قاجاریه	۱۴۰
تکیه دولت، جهان گردان و خارجیان	۳۸	و اما آخرین روزها	۱۴۴
تکیه دولت تهران کجا و آلبرت هال لندن کجا!	۴۵	عبدالله قاجار و عکاسی از تکیه دولت	۱۴۶
سازندگان تکیه دولت	۴۸	ابوتراب غفاری، روزنامه شرف و تکیه دولت	۱۴۸
موضوع چادر سقف تکیه دولت	۵۲	تکیه مبارکه دولتی	۱۴۹
تکیه دولت و معماری ایرانی	۵۴	کمال الملک و نقاشی تکیه دولت	۱۵۰
موسیقی و آواز در تکیه دولت	۶۰	کارت پستال های تکیه دولت	۱۵۲
تعزیه، معین البکاء و تکیه دولت	۷۱	صندوق خانه مبارکه و فروش اموال تکیه دولت	۱۵۶
سکوی مرکزی، منبر و روشنایی تکیه دولت	۸۱	و اکنون	۱۵۸
اعلان برنامه در تکیه دولت	۸۷	پیوست ۱. تأملی تاریخی در معماری تکیه دولت و فراز و فرود آن	۱۵۹
علم های تکیه دولت	۹۰	پیوست ۲. تکیه دولت و موسیقی ایرانی	۱۶۳
حیوانات نمایشی در تکیه دولت	۹۶	پیوست ۳. تکیه دولت، آغازگاه تئاتر ایران	۱۷۱
دخل و خرج تکیه دولت	۱۰۰	منابع	۱۷۶
تحولات تعزیه و نمایش ایرانی در تکیه دولت	۱۰۶	فهرست اشخاص و مکان ها	۱۷۸
مجلس شبیه قتل ناصرالدین شاه	۱۱۴		

مقدمه

هنر و فرهنگ ایرانی هرگاه که از پس ناملازمات و سختی‌ها مجالی برای ظهور یافته، به کمال و زیبایی درخشیده و به حیات خود ادامه داده است. این جلوه‌های هنری که بخش بزرگی از فرهنگ ایرانی را طی قرون و اعصار گذشته و امروز شکل می‌دهد، در عین حال که از محتوایی عمیق برخوردار است، نیازمند شناخت و درک از زوایای گوناگون است. بی‌اغراق می‌توان گفت آیین «تعزیه» یکی از مهم‌ترین بخش‌های هنر ایران زمین است.

هنگامی که در سال ۱۳۸۶ در آلبوم‌خانه کاخ گلستان به جست‌وجو و پژوهش در خصوص عکس‌های تعزیه ایران مشغول بودم^۱ با بنای تکیه دولت با دقت و نظر جدی‌تری آشنا شدم. در میان این مجموعه، عکس‌های متعدد و بی‌نظیری از تکیه دولت وجود داشت که طی سال‌ها ممارست و بررسی مرا به این نتیجه رساند که خود موضوع حیات و از میان رفتن «تکیه دولت» می‌تواند عنوان پژوهشی مهم باشد. در این تحقیقات چندساله، با نحوه احداث تکیه دولت و رابطه آن با وقایع سیاسی، اجتماعی و دینی بهتر آشنا شدم و همین عزم مرا در به سامان رسانیدن این تحقیق جزم‌تر کرد.

با شروع تحقیقات هر نکته مرا به سوی نکات و مسائل تازه‌تری رهنمون می‌شد «که خود از راه بگویند که چنین باید رفت». و این چنین شد که کتاب تکیه دولت شکل گرفت. روش کار براساس تاریخ‌نگاری گذاشته شد و در مسیر شناخت تاریخ این بنا امید داشتم که به درک درستی از زندگی و نابودی این بنا دست یابم. براساس روش تاریخ‌نگاری، تحقیق در یک مسیر خطی از آغاز ساخت بنا و شاید کمی قبل‌تر شروع می‌شود و تا پایان ادامه می‌یابد. و در این مسیر هرآنچه از صور مادی و وقایع تاریخی و اجتماعی در این بنا رخ داده، گردآوری و معرفی شده و تا حد بضاعت و با رجوع به نظریات دیگر محققان و اندیشمندان، تحلیل و بررسی شده است. آن هنگام که مطالب گردآوری شد، فصل‌بندی‌ها صورت گرفت زیرا از قبل فهرست یا فصل‌بندی خاصی در ذهن نداشتم. از این روست که

گاهی اوقات مطالب در جاهای گوناگون اندک مواردی تکرار شده است.

در ابتدای پژوهش می‌خواستم تصویری از دوران پادشاهی ناصرالدین‌شاه قاجار و تغییرات به‌وجودآمده در نظام اجتماعی و فرهنگی ایران، و به‌خصوص تهران، در برابر خوانندگان قرار دهم تا زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی ساخت این بنا روشن شود. در فصل‌های بعدی به نظر رسید که به‌طور خلاصه مطلبی دربارهٔ تعزیه و تعزیه‌خوانی آورده شود تا اهمیت این آیین نمایشی به‌خصوص در دورهٔ ناصری معلوم شود. هریک از دیگر فصل‌ها آن قطعات از هم جدا افتادهٔ این مجموعه بود که نه در ابتدا و نه حتی در میانهٔ راه، اهمیتشان، تا هنگامی که به‌درستی در جای خود قرار نگرفتند، آشکار نشد. و حتی برخی از مطالب بعد از صفحه‌آرایی به کتاب افزوده شد. تلاش کردم تا تاریخ‌نگاری دقیقی از تکیه دولت ارائه دهم. ممکن است در این مسیر به مطلب یا تصویری دست نیافته باشم یا در آینده از سوی دیگر محققان ارائه شود. بی‌گمان این پژوهش را دیگر محققان ارجمند این سرزمین تکمیل خواهند کرد.

در همهٔ مراحل پژوهش و سواس آن را داشته‌ام که مطالب، درست، دقیق و حکایتگر مسائل گوناگون این بنا باشد و از این رو برای هر مطلب به دنبال تصویری بوده‌ام که موضوع را آشکارتر در نظر خواننده جلوه‌گر سازد و علاقه‌ام به فیلم‌سازی مستند نیز در این امر بی‌تأثیر نبوده است. آنان که در این کشور دستی بر «آتش تحقیق» دارند خود بهتر می‌دانند که پیدا کردن یک عکس و سند چقدر دشواری دارد. این مجموعه شامل چند ضمیمه است. این ضمیمه‌ها به منظور بازتر شدن و بررسی بیشتر مطالب متن فراهم آمده است و اهمیتشان به اندازهٔ خود متن است.

اما به این نکته اذعان دارم که بی‌همراهی کسانی که نام عزیز آنان در این کتاب آورده شده، یافتن تصاویر و طی این مسیر ممکن نبود، از همه‌شان سپاس‌گزارم. نام شریف آنان در سپاس‌نامه آمده است و اگر نام عزیز کسی از قلم افتاده پوزش می‌خواهم.

با احترام

علیرضا قاسم‌خان^۱

در زبان ما، اصطلاح-نام‌های چکامه، بازی، پتواژ، دسته‌بند تقلید و معرکه، همه اصطلاحات نمایش است. وقتی در زبانی این همه نام از بهر یک امر اجتماعی-فرهنگی هست، پس نمایش امری درون جمعی، و درون ملی چند هزار ساله است. و رقم تاریخی تعزیه فقط چند صد ساله نیست. این نمایش را کسانی تئاتر و کسانی تئاتر نیمه تمام گفته‌اند. لکن با ساخت تکیه دولت، که در آغاز قرار بود محل اپرای فرنگی باشد، با مخالفت هوشمندانه، و تغییر زیرکانه ناصرالدین هنر دوست، به تعزیه خانه بدل شد، در این شکل معمارانه و در این شکل اجرایی خود که حضور دراماتیک فضا-زبان-موسیقی است، گویند درست تر دیده، که آن را از اپراهای غربی با شکوه تر نامیده، که نوعی درام موسیقایی است، که خاصه ذهن قومی شهادت پذیر ایرانی است. که نیز بعد تری در جریان مشروطیت، در ساختار شعر اجتماعی، راه دهنده به شعر مدرن فارسی می شود. که نخستین شکستن های قوالب عروض در متن و خوانش تعزیه-خاصه در کارهای میرعزای کاش-اُپرانویس خلاق عهد ناصری-اتفاق می افتد.

غمنامه یادگار زیران-نمونه نادر بازمانده-بیکه الگو برداری شود-در کار میرعزا، به ساختار دیگری تجلی می یابد و دیالوگ که به گفته باخنین، گشاینده جهان مدرن است، در تعزیه به معنای نظم و مُردیالکتیک کیهانی، شکل می گیرد. این نحو مکالمه در درون اوزان عروضی، با اختیار قوالب کمتر مستعمل، چون مسمط، و مستزاد و - به نمونه درخشان، مکالمه شمر و یزید، کار میرعزا - حافظه کلامی-تراژیک مشارکان را در آئین - نمایش تعزیه زنده نگه می دارد، و حاضران در تعزیه، مشارکان اصلی نمایش می شوند، نه ناظران، یا تماشاچی. به این نحو، آگاهی به ستم ستیزی، عین وجودی و نحو تشریف مشارکان می شود.

در اجرای تعزیه، پیش آگاهی، فقط از ماجرا - واقعه نیست، بل با پیش آگاهی از فضا و نیز لحن ها، گوشه ها، نواها و دستگاه ها، تذکار و مشارکت درونی در واقعه، هر بار باز سازی می شود، که خاصه ذهن شهادت پذیر ایرانی است.

اما مهمتر اینکه در روند سنت دیرین آئین های شهادت - سیاوش خوانی، زریب خوانی و - سنت متحول و خلاق در کار است. چه در کارهای ملاحسین واعظ کاشفی، تا میرعزا، تا میرغم، که در کار باز پردازی، و نوشتن تعزیه های جدید بودند- بگیریم نمایشنامه-اپراهای جدید- و می رسیدند به تعزیه هایی چون حلاج، و واقعات روزمره چون تعزیه شاه شهید- ناصرالدین- و تعزیه های مضحک چه در کار تصویرگران چاپ های سنگی- خاصه علیقلی خویی- و چه در ساخت فضا - تکیه ها: تالارهای نمایش - و سرانجام، ساخت تکیه دولت با چندین هزار مشارک-مُشرف، چه در نحو میزانشن و اجرا، فضاسازی اجرایی به دائم متحول و خلاق در کار است که اما بی فاصله، از بوطیقای ارسطو، فاصله می گیرد؛ فضا و اجرا اجازه می دهد که زمان و مکان در هم گردان باشند، و مجریان و مشارکان نیز. و با یک

حرکت دوری، دائم جابه‌جا شوند، یا با یک تظاهر- ظهور، سازوکاری متمم در نظام اندیشگانی ایرانی پیشنهاد می‌شود. اگر این رشد به جای تراژدی، هجا، و به جای کم‌دی، مدیج پیشنهاد می‌کند، که به ظاهر اشتباه است، اما که واژگان به مثابه رخداد اندیشه‌اند، و این رشد، اصل نگرش بنیادی جهان شرق اسلامی را به بوطیقای ارسطو، تحمیل می‌کند. که تعزیه- اپرا- نمایش ایرانی- نه راهبرد به کاتارسیس و نه راهبرد به همذات‌پنداری است که هیچ مومنی و مشارکی جرات آن ندارد که با حسین سلام اله همذات شود، و نه می‌تواند بخواهد که با شمر. و نیز حاضران تا خود به کاتارسیس نرسیده باشند، نمی‌توانند مشارک در آیین نمایش شوند. فضای گردان تکیه به مشارکان اجازه می‌دهد که در تاریخ و در خود به عنوان شبیه به خود، مشارکت کنند. این چنین حضوری که غایت قصوای کار کسانی چون گروتوسکی می‌تواند بود، در این فضا، به مدرن‌ترین و دستیاب‌ترین لحظه و حضور، شکل می‌گیرد.

این امر، راه می‌دهد که بگوئیم، تعزیه و تکیه‌ها، میراث موزه‌ای نیستند که دست نخورده به اجراهای تکراری در آیند، که در قرن‌های دوازده و سیزده تعزیه و تکیه یک خلاقیت فضا- نوشتاری نو و دائمی بود، و اکنون می‌تواند راهگشای تحول و نگرش تئاتری مدرن- ایرانی برای ایران باشد.

این همه گفتم تا بگویم:

کاری که آقای علیرضا قاسم خان در تاریخ بابت تکیه دولت- نه روزمره نگاری- و بازگشایی رمزهای تاریخی، و حتی تکنولوژیک معماری- فضا سازی- در بی‌سندی ایرانی- به سرانجام رسانده‌اند، - از جمله پیدا کردن دری خاص که به رمزی خاص دیوارک گرفته بودند- نه فقط یک منوگرافی، یا تحقیق مدرسی از یک بناست، که یافتن زیر ساخت یک نگرش به فضا، درام و قدرت شور انگیز جامعه از برای به نمایش در آوردن خود در تاریخ و در زمان حال همزمان و هم وجه است.

آقای قاسم خان، کار مهمی کرده است، که دیگر تعزیه، متن‌های به ظاهر غیر ادبی و موضوعی واقعه نیست، بل متن هنری- آئینی و نمایشی است، که در فضا- اجرای معماری تکیه دولت، یک میزانشین نمایشی به ظهور می‌رسد که به مثابه نوعی قالب مثالی است برای تشریف جمعی به عبادت. من که به سهم کم خود متشکرم.

محمدرضا اصلانی

۱۳۹۵

نگاه و تدبیر در تاریخ فرهنگ و هنر ایران، ذهن نگرنده را پر از نکات آموزنده و جذاب خواهد کرد. این نکات ماحصل تلاش مردان و زنان این سرزمین است که در کلام و نقوش و موسیقی و... هنرمندان صیقل یافته و گوهرهای تابناک هنر ایران را فراهم آورده است.

بی‌گمان در تاریخ دویست‌ساله اخیر، دوره قاجار و توجه به آثار معماری و هنری به‌جای‌مانده از آن دوران، سرشار از نکات ارزنده است. کاخ گلستان که نماد این بخش مهم از تاریخ معاصر ایران است، هم از نظر معماری و هم از نظر اجتماعی و هنری می‌درخشد. این مکان، حوادث سیاسی و اجتماعی بسیاری به خود دیده و هنرمندان و نام‌آوران بسیاری در اینجا به خلق آثار هنری پرداخته‌اند. از بارزترین آثار این مجموعه «تکیه دولت» است. تکیه دولت که به‌حق برخی عنوان «بزرگ‌ترین تماشاخانه تاریخ ایران» را بر آن نهاده‌اند، همچون منشوری بر هنر ایران در دوره معاصر پرتوافکنی می‌کند.

شکل‌گیری و معماری منحصر به فرد تکیه دولت، روابط سیاسی و اجتماعی مردم در اینجا، قوام یافتن هنر موسیقی و آواز و تلاش برای یافتن تاثیر ایرانی از دل تعزیه ایران و عکاسی نوپای ایران، همه و همه اندکی از جایگاه ارزشمند این بنا را مشخص می‌کند. اما متأسفانه اکنون از این بنا اثری بر جای نمانده است و تنها باید ردپای این اثر ارزشمند را در لابه‌لای صفحات تاریخ، عکس‌های به‌جامانده، اشیاء و نقاشی‌ها و نسخ باقی‌مانده جست‌وجو کرد. اکنون به یاری خداوند بزرگ خوشحالیم که با سعی و تلاش محقق ارجمند جناب آقای علیرضا قاسم‌خان، مجموعه‌ای نفیس از همه آنچه را که می‌توان از این بنا یافت در یک مجلد تقدیم علاقه‌مندان به فرهنگ و هنر ایران‌زمین می‌کنیم.

بر هیچ محقق پوشیده نیست که تحقیق و بررسی و دست یافتن به این همه مطلب، سند و عکس کار آسانی نیست. بی‌شک کتاب تکیه دولت؛ از بودن و نبودن، که انصافاً نام ارزشمندی بر این مجموعه است، راه را برای دیگر محققان هموار خواهد کرد و در آینده بیش از اکنون به این اثر توجه خواهد شد.

از جانب خودم و همه همکاران در مجموعه کاخ گلستان، از سعی و تلاش محقق ارجمند جناب آقای علیرضا قاسم‌خان تشکر و قدردانی می‌نمایم و موفقیت ایشان را در خدمت به فرهنگ و هنر ایران از خداوند متعال خواستارم.

سید محمد بهشتی

سپاس نامه

سپاس بی کران خود را تقدیم سروران و دوستان بزرگواری می کنم که به هنگام پژوهش و نوشتن این کتاب، از هیچ بذل توجه و تشویقی در حق اینجانب کوتاهی نکردند. بر خود لازم می دانم ضمن ذکر نام نیکشان، مراتب امتنان خود را اعلام کنم.

استاد محمدحسن سمسار، سیدمحمد بهشتی، دکتر پروین ثقه الاسلامی، دکتر مسعود نصرتی، دکتر مهرداد قیومی، دکتر محمد خزایی، علیرضا میرعلی نقی، همکاران مرکز مطالعات تاریخ معاصر ایران، جلال فرهمند، سیروس سعدوندیان، استاد داود فتحعلی بیگی، سعید شاهسواری، منوچهر شاهسواری، اصغر عبدالحی، بیژن میرباقری، مهندس مسعود شریفی، محمدرضا بهزادی، مهنام نجفی، همکاران آلبوم خانه کاخ گلستان، خانم زهرا (هلن) اسدیان (امین اموال و مسئول آلبوم خانه) و کارشناسان مرکز اسناد تصویری خانم اکرم علی بابایی، سودابه کاردل و الهام پوینده، غلامحسین دولت آبادی، دکتر محمود عزیزی، نسرین خلیلی، مجید عبد امین، همکاران کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی و ریاست محترم وقت آن جناب آقای رسول جعفریان، همکاران مرکز موزه مردم شناسی کاخ گلستان، خانم بتول مینایی، خانم مهندس صدیقه گلشن، رضا کوچک زاده، دکتر اردشیر صالح پور، مهرداد قاسم خان، مهرداد اسکویی، سپیده آیین وند، الطافات شکری آذر، دکتر پدرام خسرو نژاد، ناصر بهی زادیان، شیرین اردیبهشتی، فاطمه سرائیان، استاد رویین پاکباز، توکا ملکی، ... و همسر فداکار و مهربانم ماندانا آجودانی زنجانی که همواره در سخت ترین شرایط همراه من است.

علیرضا قاسم خان

۱۳۹۵

هنگامی که ناصرالدین شاه قاجار در اوج
قدرت خویش، فرمان ساخت تکیه دولت را
به دوستعلی خان معیرالممالک داد، نه او و نه
دوستعلی خان و نه هیچ کس دیگر فکر نمی کرد
که پنجاه سال بعد در همین مکان فرمان
انقراض حکومت قاجاریه صادر خواهد شد.